

Етнодемографічна історія українців південної частини Далекого Сходу Росії (Друга половина XIX – початок XX століття)

Юлія Аргудяєва

УДК 39(571.6=161.2)"18–19"

Yuliia Arhudiayeva. The Ethnodemographical History of the Ukrainians on Russian Southern Far East (the Second Part of the XIXth – the Early XXth Centuries)

Based on the special literary and statistical sources there have been determined the stages of migration of the East Slavonic people, including the Ukrainians, to Far Eastern Russia during the second part of the XIXth – the early XXth centuries. The principal attention is concentrated on the issues of the development peculiarities of the social and demographical processes on Russian Southern Far East where the natives from the different parts of Ukraine are the population's predominant component.

Keywords: the Ukrainians, ethnodemographical history, ethnodemographical conduct, Russian Southern Far East.

Юлия Аргудяева. Этнодемографическая история украинцев южной части Дальнего Востока России (вторая половина XIX – начало XX века)

В статье на основе специальных литературных и статистических источников характеризуются этапы переселения восточнославянских народов, в том числе украинцев, на Дальний Восток России во второй половине XIX – начале XX в. Главное внимание сосредоточено на особенностях развития социально-демографических процессов в южной части Дальнего Востока, где выходцы из разных регионов Украины были доминирующей частью населения.

Ключевые слова: украинцы, этнодемографическая история, этнодемографическое поведение, южная часть Дальнего Востока России.

У наш час понад 90 % населення південної частини Далекого Сходу Росії (сучасна Амурська область, Приморський край та Хабаровський) представлені східнослов'янськими народами. Населення цих територій склалося історично внаслідок заселення до революції 1917 року Амурської та Приморської областей (Приамур'я та Примор'я) білорусами, росіянами, українцями з різних губерній Білорусії, Росії та України, які мали регіональні відмінності. Головна причина переселенського руху до східних областей країни – погані соціально-економічні умови життя селян малоземельних районів європейської частини Росії та необхідність заселити східні регіони Росії, приєднані до неї в середині XIX ст. Зважаючи на це, низка авторів усю дореволюційну епоху заселення далекосхідних земель поділяє на кілька великих періодів: перший (1855–1882) – від початку переселення східнослов'янського населення до зародження аграрної кризи; другий (1883–1899) – від перших проявів аграрної кризи до вступу Росії в епоху імперіалізму й промислової кризи; третій (1900–1906) – від промислової кризи до виникнення передумов столипінської аграрної реформи; четвертий (1907–1917) – від започаткування столипінської аграрної реформи до революції 1917 року. Ці періоди переселенського руху містять і дрібніші етапи, що мають низку особливостей¹.

Інтенсивне заселення Приамур'я та Примор'я, у тому числі його південної частини – Південно-Уссурійського краю – східними слов'янами почалося в 60-х роках XIX ст. після приєднання цих земель до Росії, згідно з Айгунським (1858) і Пекінським (1860) договорами. Після того як Далекосхідний регіон став частиною

Російської держави, усі найважливіші соціально-економічні процеси, що тут відбувалися, визначалися розвитком капіталізму в Росії в 60-х роках XIX – на початку XX ст. Характерною особливістю російського капіталізму була його здатність розвиватися «ушир» унаслідок існування неосвоєних територій на окраїнних землях. Однією з таких малозаселених окраїнних територій був Далекий Схід.

Переселенська політика царизму на різних етапах капіталістичного розвитку Росії була суперечливою й багато в чому визначалася мірою гостроти аграрної кризи в російському селі в кожен з періодів. У цілому 1905 року уряд намагався стримувати переселення, хоча певні позитивні кроки було все ж таки зроблено. Проте аж до відміни кріпосного права колонізація далекосхідної окраїни селянами відбувалася дуже повільно. З метою пришвидшення заселення південної частини Далекого Сходу Росії 26 березня 1861 року було прийнято «Правила для поселення росіян та іноземців у Амурській і Приморській областях Східного Сибіру», що надавали переселенцям низку пільг. Серед них: відвід вільних ділянок землі в тимчасове користування або в повну власність, виділення ста десятин землі для однієї сім'ї в безкоштовне користування на двадцять років. Були передбачені й інші пільги. Зокрема, переселенці могли додатково взяти землю у власність за ціною 3 руб. за десятину, упродовж перших двадцяти років від часу оселення вони звільнялися від державних повинностей і податків, а також протягом десяти наборів – від рекрутської повинності, а назавжди – від подушного податку. У січні 1882 року дію «Правил»

було продовжено на десять років, а після їх закінчення – на наступне десятиліття². Ці «Правила», що впорядковували систему землекористування далекосхідного селянства, діяли до 1900 року, й усіх селян, що переселилися до цього часу, називали «старожилами-стодесятиниками», або «старожилами».

З 1861 року почався перший етап селянської колонізації Далекого Сходу, що тривав до 1881 року. На першому етапі переселенського руху формування сільського населення відбувалося переважно з росіян – козачого й селянського стану. Саме вони в 1855–1861 роках заселяли береги Амуру. Перші українці – вихідці з числа державних селян, переселилися в Амурську область у 1861 році. Разом з росіянами з Єнісейської губернії вони заснували поселення Березівське, Богородське та Петропавлівське³.

Незважаючи на те що переселятися доводилося за свій рахунок, селяни різних губерній Європейської частини Росії подавали сотні клопотань про переселення. Однак уряд, поділяючи побоювання великих поміщиків втратити дешеву робочу силу, стримував переселення селян. Загалом з 1861 по 1881 рік з Європейської Росії та Сибіру до Далекого Сходу прибуло 16 843 особи, з яких 30,2 % були козаками і 69,1 % – селянами. З 1861 по 1882 рік селяни заснували сто тридцять чотири селища⁴. Більшість із них (68,2 %) у цей період розселилися в Амурській області⁵.

Переселення на схід країни мало, переважно, стихійний характер, урядова допомога була мізерною. Із Центральної Росії селяни добиралися до Далекого Сходу не менш ніж за два-три роки⁶, іноді через різні причини оселяючись на півдорозі. Переселення відбувалося вкрай повільними темпами.

Недостатня заселеність Далекого Сходу стримувала освоєння цього краю та його економічний розвиток. Пустували великі земельні обшири. Водночас селяни центральночорноземних та малоросійських губерній потерпали від малоземелля.

На початку 80-х років XIX ст. бажання селян переселитися на вільні казенні землі зросло. Значна частина переселенців прибувала на нові місця самовільно. Остерігаючись розвитку «небезпечної рухливості й жебракування серед сільського населення», уряд призначив кримінальну відповідальність за незаконне переселення⁷. Заворушення селян, які посилювалися в 70–80-х роках XIX ст., створили загрозу «чорного переделу». Це зумовило зміни в переселенській політиці цього періоду.

Отже, основними причинами, які викликали переселенський рух у 80-х роках XIX ст., були передусім соціально-економічні: гострота аграрних протиріч у Європейській Росії та спроба їх вирішити за рахунок переселення. Під впливом розвитку капіталізму й кризи аграрної політики, що назрівала, уряд вдався до низки поступок в організації селянського переселення на Далекий Схід, передбачаючи здійснення там державного контролю та регулювання.

У червні 1882 року уряд видав закон «Про переселення казенним коштом до Південно-Уссурійського

краю»⁸, згідно з яким, упродовж трьох років до цього регіону з губерній Європейської Росії мали переселятися морем щорічно по двісті п'ятдесят селянських сімей «з відшкодуванням усіх витрат на перевезення переселенців, забезпечення їх продуктами харчування й сільськогосподарським знаряддям та влаштування їхнього побуту на місцях оселення за рахунок казни»⁹. Переселенці отримали й низку інших пільг.

Неабияке значення для вирішення переселенського питання мало відкриття 1879 року морського сполучення між Одесою та Владивостоком. З 1883 року було організовано переправлення переселенців морем за цим маршрутом на судах Добровільного флоту. У 1883–1885 роках за казенний кошт у такий спосіб переселилося сімсот п'ятдесят чотири сім'ї (4688 осіб). На їхнє переселення й оселення держава витратила понад мільйон рублів. 1886 року казеннокоштане переселення було зупинено. Поновили його лише в 1895–1899 роках, коли до Південно-Уссурійського краю було переселено 2331 особу обох статей¹⁰.

Окрім переселення з наданням пільг, з 1884 року почався переїзд також і за власний кошт, згідно з «Правилами» від 26 березня 1861 року. Переселенцям надавалася можливість отримати позику до 600 руб. (що надалі була зменшена до 300 руб.) на тридцять три роки. Переселятися за власний кошт рекомендувалося заможним селянам. У цьому передусім виявлялася традиційна політика царизму, згідно з якою, з одного боку, намагалися зберегти дешеву робочу силу для поміщицьких господарств Росії, з другого, – витратити якнайменше коштів на освоєння окраїнних земель. Загалом упродовж 1883–1901 років до Південно-Уссурійського краю морем прибуло 55 208 осіб¹¹. Вони розселилися в шістдесят п'яти селищах Примор'я, з яких п'ятдесят чотири були новими.

Крім морського, здійснювалося й сухопутне перевезення (через Сибір залізницею й далі на конях), а також на плотах і судах по річках Шилка й Аргунь, а далі по Амуру до Благовещенська й Хабаровська. Цим шляхом з 1882 по 1891 рік на Далекий Схід переселилося 2100 сімей (11 608 осіб)¹².

З 1892 року темп переселенського руху до Далекосхідного регіону почав зростати, що було зумовлено широким селянським рухом у Росії, а також голодом, що повторювався в країні з 1891 року. Значний наплив переселенців на схід країни збігся з початком будівництва Уссурійської ділянки Транссибірської залізничної магістралі, а також введенням в експлуатацію в цей період інших ділянок Транссиба та з 1902 року – Китайсько-Східної залізниці (КСЗ), яка з'єднала Примор'я (через Сибір) з європейською частиною країни.

Загальні підсумки переселенського руху на Далекий Схід упродовж перших сорока років пореформеного періоду такі: з 1861 по 1901 рік до краю прибуло 116 616 осіб, з них селян – 95 398 (81,8 %), козаків – 10 512 (9%), нехліборобського населення – 10 706 (9,2 %) ¹³. Таким чином, у другій половині XIX ст. сільськогосподарська колонізація мала важливе значення.

Вступ Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. у нову стадію розвитку зумовив значні зміни в житті країни. Російсько-японська та Перша світова війни, економічні кризи й революції 1905 і 1917 років, широкомасштабне будівництво залізниць, аграрна реформа – це ті основні моменти історії Росії, з якими збіглося найбільше в імперії переселення на схід країни.

Значний вплив переселенців у 80–90-х роках XIX ст., збільшення кількості населення Далекого Сходу дозволили уряду затвердити 22 червня 1900 року нові «Тимчасові правила для утворення переселенських ділянок в Амурській і Приморській областях»¹⁴. Якщо поселеним до 22 червня 1900 року селянам надавали стодесятинні земельні наділи («старожилі-стодесятинники»), то ті, хто прибув пізніше, згідно з новими правилами, отримували тільки п'ятнадцять десятин «зручної» землі на кожного представника чоловічої статі («новосели»). Крім того, уряд створював численні перешкоди стихійному переселенському рухові. Було заборонено самовільне переселення, видання дозволів на переселення супроводжувалося різними формальностями, переселенці повинні були мати кошти на облаштування господарства на новому місці. Попри ці перепони, у 1901–1905 роках на Далекий Схід переселилося 49 048 осіб, у тому числі 44 320 селян. Сільське населення в цей період заснувало сто шістнадцять нових населених пунктів¹⁵.

Нова велика переселенська хвиля огорнула Росію після 1906–1907 років. Це було пов'язано з початком дії столипінської аграрної реформи, основна мета якої полягала в насадженні приватного селянського землекористування. Для її здійснення передбачалося руйнування общини, впровадження відрубної та хутірної систем, переселення найбільш бідної частини селян на малозаселені землі. Особливістю проведення столипінської реформи на Далекому Сході було не так руйнування общини, як масове переселення малоземельних і безземельних селян та здійснення внутрішньонадільного розмежування в господарствах селян-старожилів. Почалося наймасовіше переселення селян за всю історію освоєння Далекосхідного регіону. За умов столипінської політики Далекий Схід заповнила сільська біднота, основною причиною переселення якої було безземелля. З 1906 по 1916 рік на Далекий Схід прибуло 262 192 особи, у тому числі до Амурської області – 94 444 особи, до Приморської – 167 748 осіб. Переселенцями було засновано в Амурській області двісті тридцять два селянських селищ і козачих поселень, у Приморській – двісті вісімдесят шість. Середня кількість переселенців до Далекосхідного краю за рік в цей час була в 6,5 рази більшою, ніж за попередній період колонізації регіону (1861–1905)¹⁶. Переважно це було хліборобське селянське населення, що почало колонізацію малоосвоєних і найгірших за природними умовами частин Амурської та Приморської областей.

Регіональний склад східнослов'янського населення, що переселилося на Далекий Схід у період капіталізму, був досить строкатим. У 50–70-х роках XIX ст. в переселенському русі до цього краю брали участь переважно

селяни із Центральнорозомного району, Середнього Поволжя, Північного Приуралля, Сибіру й почасті України. Це були переважно росіяни з двадцяти губерній і областей Європейської й Азійської Росії, а також українці та білоруси, хоча їх кількість на цьому етапі була незначною.

Починаючи з 80-х років XIX ст., значну увагу в переселенському питанні було приділено українським губерніям, передусім в Лівобережній Україні. Такий підхід був зумовлений низкою причин. У Лівобережній Україні (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії) до 80-х років XIX ст. посилювалися деякі соціально-економічні та демографічні процеси, зокрема, пов'язані з малоземеллям і переселенням. Тут природний приріст населення зумовив значне скорочення земельних наділів. Була ще одна важлива причина. В українських губерніях, на відміну від центральних губерній, Росії було розповсюджено переважно подвірне землеволодіння, що дозволяло селянину продати в разі необхідності свою земельну ділянку, житлові й господарчі споруди, інвентар. Завдяки урядовим позикам і земельним пільгам на ці кошти можна було підняти господарство на новому місці, якщо не всьому селянству, то значній його частині.

Можливість морських перевезень з Одеси до Владивостока значною мірою сприяла зростанню переселень українських селян. З 26 049 осіб, які переселилися на Далекий Схід у 1888–1891 роках, 17 165 осіб (65,9 %) були вихідцями з українських губерній¹⁷. Щоправда, їх кількість у різних районах Далекосхідного регіону відрізнялася. В Амурській області уродженці України становили 46,5 % усіх переселенців (4 977 осіб). Особливо багато українців прибуло сюди з Полтавської губернії (3347 осіб, або 31,3 %) ¹⁸. Значно більше українців переселилося до Південно-Уссурійського краю. Серед них переважали вихідці з Чернігівської (11 360 осіб, або 74 %) і Полтавської (2295 осіб, або 15 %) губерній Лівобережної України (13 604 особи, або 89,2 %). З Харківської губернії було найменше переселенців (39 осіб). Вихідців з решти районів налічувалося 10,8 % від кількості всіх прибулих до Південно-Уссурійського краю ¹⁹.

Серед селян у цей період переважали білоруси, росіяни й українці (79,4 % від загальної кількості переселенців). Основний потік складався із селян з українських губерній (75,5 %). На другому місці – представники Білорусії (10,5 %), на третьому – Центральнохліборобського району (8,1 %). Вихідці з решти регіонів Російської імперії становили 5,9 % селян-переселенців, що осіли на Далекому Сході. Так, у 1892–1900 роках до Амурської області з України прибуло 59,6 % селян, з Білорусії – 19,3 %, із Центральнохліборобського району – 15,4 %, з решти областей – 11,7 %; до Приморської області – відповідно 91,8 %, 3,9 % та 1,7 % ²⁰. Кількість переселенців з українських губерній зросла, порівняно з періодом 1882–1891 років, на 9,6 %.

Упродовж наступних передреволюційних років кількість українців у переселенському потоці на Далекий

Схід залишалася значною. У цілому з 1859 по 1913 рік лише з Чернігівської, Київської та Полтавської губерній вирушило до Амурської області 7678 сімей (28,85 % від загальної кількості переселених до області за цей період, у тому числі 19,2 % – уродженці Полтавської губернії). У Південно-Уссурійському краї серед прибулих упродовж зазначеного періоду 22 122 сімей старожили і новоселів вихідці з губерній України переважали (69,95 %). Серед вихідців з України (15 475 сімей) переважали уродженці Чернігівської губернії (40,8 %). Великою була частка переселенців з Київської (26,2 %), Полтавської (22,5 %) губерній; менше були представлені вихідці з Харківської (12,2 %), Волинської (5,0 %), Кам'янець-Подільської (2,0 %), Катеринославсько-Таврійської (1,3 %) губерній. Серед них переважали українці (81,26 % від загальної кількості селян-переселенців до Південно-Уссурійського краю) ²¹.

Таким чином, наведені дані засвідчують, що селянське населення південної частини Далекго Сходу в 60-х роках XIX – на початку XX ст. формувалося переважно зі східних слов'ян, а серед них – передусім з вихідців з України, менше – з Білорусії та Росії. Ми говоримо про «вихідців» і «уродженців» з того чи іншого материнського регіону не випадково. Етнічний склад Білорусії, Росії та України досить строкатий і репрезентований, як побачимо далі, не лише представниками корінної нації (білорусами, росіянами, українцями), але й історико-етнографічними групами того чи іншого народу, а також нащадками змішаного населення. На жаль, переписи населення, що здійснювалися в дореволюційній Росії, або зовсім не враховували національної ознаки, або всіх східних слов'ян позначували одним терміном – «русские». Це перешкоджає виділенню в матеріалах офіційної статистики власне білорусів, росіян і українців. Зробити це можливо лише на основі матеріалів польових етнографічних досліджень, вивчаючи сім'ї перших поселенців або їх нащадків у конкретних населених пунктах.

Регіональний склад українців Далекго Сходу досить різноманітний. Розглянемо це на прикладі Примор'я (Південно-Уссурійський край), де, як уже зазначалося, частка уродженців України була досить великою. Дані публікацій і польових матеріалів авторки запропонованої статті свідчать про перевагу як старожили, так і новоселів у поселеннях Південно-Уссурійського краю (вихідців з Чернігівської, менше – з Київської та Полтавської губерній).

Наші польові дослідження дали можливість виявити цілу низку особливостей (у говірці, матеріальній і духовній культурі) серед уродженців кожної української губернії, а іноді й менших її частин, у результаті чого їх можна розглядати як представників певних локальних груп, що мали свої культурні особливості.

Наскільки значними можуть бути регіональні й етнічні відмінності між вихідцями з деяких (навіть сусідніх) повітів, а часто й сіл, розглянемо на прикладі Чернігівської губернії. Важливо, що переселенці-«чернігівці» прибули з усіх п'ятнадцяти повітів губернії, неоднорідних в етнічному плані. Тут, як відзначав

один з дослідників: «...окрім малоросійського населення, що становить більшість, у південній частині губернії трапляються великі території, заселені великоросами та білорусами» ²². До північних і північно-західних регіонів Чернігівської губернії належали Суразький, Мглинський, Новозибківський і Стародубський повіти. У них поряд із компактними групами власне українців, росіян і білорусів проживали білоруси-литвини (історико-етнографічна група білорусів), а також етнічно змішане населення, у якого в побуті, матеріальній і духовній культурі можна простежити риси і російської, і української, і білоруської культур, а також культури прибалтійських народів. Вплив останніх пов'язаний, імовірно, не лише з територіальним сусідством, але і з тим, що в окремі періоди XV–XVI ст. Чернігівщина перебувала під владою литовських і польських князів ²³.

Ця етнічна та регіональна строкатість уродженців українських губерній була «перенесена» й до Примор'я. Тут зближенню різних народів, локальних та етнічних груп сприяли не лише шлюбні контакти, але й територіальні зв'язки, як в одному населеному пункті, так і в межах волості, повіту. Насамперед ідеться про сусідські та шлюбні зв'язки в межах переселенських селищ, що їх заселяли царські чиновники, зазвичай, представниками різних народів й уродженцями різних губерній етнічної батьківщини. Розглянемо це на прикладі Чернігівської волості, розташованої в центрі Південно-Уссурійського краю. Південна частина території волості охоплювала плодючі землі Приханкайської низовини, північна – передгір'я хребта Сихоте-Алінь. Географічні умови цього краю дещо нагадували ті, які були властиві для північних повітів України.

За даними польових досліджень, заселення Чернігівської волості Примор'я почалося у 80-х роках XIX ст. Більшість поселень заснували селяни з різних українських губерній. Так, населення с. Дмитрівка (1887) ²⁴ формувалося переважно з уродженців трьох українських губерній – Чернігівської, Київської та Полтавської. З Чернігівської губернії селянські сім'ї прибували з таких повітів і сіл: Борзнянського (Красилівка, Красностав, Оленівка, Прачі, Шаповалівка, Шатилівка, Холми, Ядути), Городнянського (Зліїв), Лубенського (Попівка), Козелецького (Копті, Козари), Конотопського (Великосамбур, Гайворон, Крапивки, Підлинне, Рябуха, Самбур, Соснівка), Кролевецького (Мутич, Мутич, Спаське), Сосницького (Данилівка), Суразького (Ляличі) і Остерського (Димирка, Копачі). Компактною групою приїхали до цього села і «полтавці» – із Зінківського (Байкалов), Лубенського (села невідомі), Прилуцького (хутір Іщенко, Турівка) і Роменського (Бобрик, Миколаївка) повітів, а також із сіл Товкачі й Черевки (повіти невідомі). Уродженці Київської губернії прибули з Васильківського (села невідомі) і Таращанського (Войкове) повітів, а також із с. Вільхівка (повіт невідомий). Переселилися до Дмитрівки й окремі сім'ї з Кам'янець-Подільської, Київської та Харківської губерній ²⁵.

Село Монастирище (1887) також заселялося переселенцями з різних губерній України. Зокрема, з

Полтавської губернії прибули сім'ї з таких поселень та повітів: Гадяцького (Сватки, Синевка), Кременчуцького (села невідомі), Лохвицького (Андріївка), Переяславського (Черевки), Пирятинського (Вечірки, Витовці) і Роменського (Біловод, Москалівка, Хмилі). Другою компактною групою, що брала участь у заснуванні с. Монастирище, були уродженці Чернігівської губернії: Глухівського (Некрасівка), Козелецького (Хрещате), Кролевецького (Заболотне, Камінь) і Ніжинського (Андріївка, Махловці, Монастирище, Томашівка) повітів. Кілька сімей у цьому селі були уродженцями Київської (Михайлівка Таращанського повіту) і Харківської губерній.

Засновниками с. Халкідон (1888) були дві сім'ї старовірів, які в кінці 70-х років XIX ст. переселилися в тайгові райони. Тому першопоселенцями цього села вважають українців Полтавської губернії, меншою мірою – Чернігівської. Уродженці Полтавської губернії прибули з Гадяцького (Буди, Велюльки, Синявка, Понятівка), Золотоніського (Бездор), Кременчуцького (Василівка), Пирятинського (Прихідьки) і Прилуцького (Іванівці, Краловиця, Млатинці, Осинівка, Петрушки, Плотниця, Синильки, Тильківка, Толкачівка) повітів. Назви деяких повітів не вдалося визначити, з'ясовано лише найменування поселень і волостей «полтавців»-переселенців: с. Підставка Борківської волості, с. Куржичи Тамбовської волості, с. Єрки Кишинської волості, с. Козиланське Сокольської волості, Івашевська волость (поселення невідомі); селища Бобри, Богдани, Вовпка, Іванківці, Каліково, Ківоленя, Колишники, Мутиха, Сванка, Синьки, Синявка, Фальковичі, Шуруб і хутори Галкин, Ківоленя (волості невідомі). Другу компакту групу першопоселенців с. Халкідон утворили уродженці різних повітів Чернігівської губернії – Борзнянського (Шаповалівка), Глухівського (Курилівка, Ігнатівка), Козелецького (Боровці, Гладке, Казада), Конотопського (Гайворон, Мути, Підлинне), Кролевецького (Алтинівка, Витятка, Лушники, Мутій, Рибкине), Озерського (Бурзинське) і Чернігівського (Мурав'ї, Чернігівка). Деякі сім'ї приїхали із селищ Аршанівка, Бобровці, Бурківка, Буряківка, Бутурганське, Локтя, Шапрани, Черновиці (повіти невідомі). Наприкінці XIX – на початку XX ст. до с. Халкідон прибуло декілька сімей з Київської губернії – з Васильківського (Підав і Четуги, хутір Сулимів), Звенигородського (Озерки), Канівського (Сари) і Конотопського (Гайворон, Гута) повітів, а також із сіл, що входили до повітів, назви яких встановити не вдалося (Бузівка, Оситижки, Приборськ, Тамбовка).

Серед засновників с. Меркушівка (1896) переважали колишні мешканці Чернігівської та Полтавської губерній. Вихідці з Чернігівської губернії були представлені уродженцями кількох повітів: Борзнянського (Адамівка, Красностав, Ядуни), Кролевецького (Лохня, Мути, Погрібки), Стародубського (Таврика), Конотопського та Суразького (села не з'ясовано). «Полтавці» прибули з Гадяцького (Беноченківка), Лубенського (Крутик), Пирятинського (Усівка), Прилуцького (Ряски) і Хорольського (Орликівщина) повітів. Декілька сімей приїхали з Київської губернії.

Селище Снігурівка (1898) одночасно заселялося уродженцями Полтавської та Київської губерній. «Кияни» прибули з Таращанського повіту (Звишняк, Карапиші, Михайлівка, Гостра Могила, Титово). Одними із засновників Снігурівки були уродженці Полтавської губернії – брати Охвати. Вулицю, на якій вони оселилися, сьогодні називають «Охватовщина». Іншу вулицю, де також осіли переселенці-«полтавці» із селищ Перекопівка та Черепки (повіти не вказано) й дотепер називають «Полтавщина».

1899 року в Чернігівській волості утворилося одразу два населених пункти – Алтинівка та Вассианівка. Першопоселенці Алтинівки представлені компактними групами уродженців Полтавської, Чернігівської губерній, менше – Київської. Так, з Полтавщини у 80–90-х роках XIX ст. і на початку XX ст. прибули селяни з Роменського (Волошівка) і Гадяцького повітів, а також із с. Біловод (повіт не вказано). Першими у Вассианівці облаштувалися білоруси-литвини. Дещо пізніше сюди прибули українці з Київської губернії. Вони поселилися на окремій вулиці, яку досі селяни називають «Київщина». Згодом до цього села приїхали вихідці з Полтавської та Київської губерній.

1900 року уродженці с. Ображіївка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії заснували в Чернігівській волості Південно-Уссурійського краю село з аналогічною назвою – Абражіївка. Тут оселилися й представники Ніжинського (Ваганичі) та Суразького (Ляличі) повітів Чернігівської губернії, а також уродженці сіл Подставка, Риморівка, Ящик Полтавської губернії й Конівка Київської губернії (повіти невідомі).

Розглянемо склад населення одного із селищ Чернігівської волості – с. Вадимівка, заснованого 1903 року уродженцями Чернігівської (Головенка, Льінка, Нове Місце, Ядути – Борзнянського повіту; Петруші, Убіжичі – Городецького; Кисле – Городнянського; Камінь, Мути, Спаське – Кролевецького; Копті – Козелецького; Курінь – Конотопського; Духновичі – Стародубського; Глухівка, Миновки – Суразького) та Полтавської (Капустинці – Гадяцького повіту; Каладинці – Лубенського; Леяки, Рибці – Прилуцького) губерній.

Попри таку строкатість складу першопоселенців навіть окремих населених пунктів, що поповнювався впродовж наступних років новими групами українців та представників інших східнослов'янських народів, у Примор'ї можна виділити окремі поселення, де колись переважали вихідці з українських губерній. Так, уродженці Чернігівської губернії переважали серед населення в селах Спаської (Бусівка, Гайворон, Дубівське, Духівське, Зеленівка, Калинівка, Крондштадтка, Нахимівка, Нововолодимирівка, Соснівка), Сучанської (Голубівка, Душкино, Казанка, Новицьке, Перетино, Унаші, Фролівка, Ястребівка), Цемухінської (Майхе, Многоудобне, Новохатунічі, Харитонівка), Чернігівської (Абражіївка, Вадимівка, Дмитрівка, Меркушівка, Монастирище, Чернігівка) та Чугуївської (Чугуївка) волостей. Також у більшості перерахованих селищ мешкали уродженці (або їх

нащадки) також із Полтавської губернії, які переважали в селах Зеньківка, Комарівка, Хвалинка Спаської волості; Халкідон Чернігівської; Олексіївка й Новоселище Ханкайської.

У сс. Славинка й Тетянівка Спаської волості поселилися компактні групи вихідців із Волинської губернії. Уродженці Київської губернії переважали в селах Успенської (Афанасівка, Рунівка, Степанівка) і частково Чернігівської (Снігурівка) волостей.

Дореволюційне селянство (передусім українського походження) дало багато назв населеним пунктам Південно-Уссурійського краю²⁶. Це топоніми, запозичені переселенцями з місць їх виселення або утворені за назвами вихідних волостей, повітів, губерній:

Топоніми, «перенесені» з місць виселення

Чернігівська губернія:

Борзнянський повіт: Комарівка, Прохори, Вишнівка;

Городецький повіт: Петрівка, Новохатуничі (від Хатуничі);

Конотопський повіт: Гайворон, Соснівка;

Кролевецький повіт: Спаське (м. Спаськ-Дальній), Алтинівка;

Ніжинський повіт: Монастирище;

Новгород-Сіверський повіт: Ображіївка;

Новозибківський повіт: Бровничі, Кам'янка;

Стародубський повіт: Лужки;

Суразький повіт: Голубівка, Новицьке, Унаші, Многоудобне (від Удобене), Гордіївка, Ляличі, Ширівка, Стругівка;

Чернігівський повіт: Петруші, Мурав'ї.

Полтавська губернія:

Гадяцький повіт: Семенівка, Чернишівка;

Золотоніський повіт: Вознесенка;

Кобеляцький повіт: Комарівка, Лучки, Китай-Город;

Константиноградівський повіт: Староварварівка, Нововарварівка (від Варварівка), Миколаївка, Попівка, Дмитрівка (від Дмитрівки), Рунівка (від Руновщина), Чернятино;

Пирятинський повіт: Яблунівка, Антонівка;

Полтавський повіт: Попівка;

Прилуцький повіт: Стара Дівиця і Нова Дівиця (від Велика Дівиця і Мала Дівиця);

Роменський повіт: Константинівка;

Хорольський повіт: Іванівка.

Топоніми, утворені за назвами волостей, повітів, губерній

Київська губернія: Київка;

Кневичанська волость: Кневичі.

Полтавська губернія:

Хорольський повіт: Хороль;

Зеньківський повіт: Зеньківка;

Прилуцький повіт: Прилуки;

Роменський повіт: Ромни.

Чернігівська губернія:

Глухівський повіт: Глухів;

Ніжинський повіт: Ніжино і Новоніжино;

Чернігівський повіт: Чернігівка;

Кролевецький повіт: Кролевець;

Суразький повіт: Суразівка.

Харківська губернія: Харково, Харківка.

Таким чином, аналіз польових матеріалів і деяких опублікованих джерел засвідчує, що в дореволюційний період у сільських районах південної частини Далекго Сходу мешкало чимало не лише вихідців із губерній України, але й власне українців. І якщо в селянських селищах Приамур'я переважали росіяни, то в Примор'ї (у Південно-Уссурійському краї) – українці. Росіяни інтенсивніше почали прибувати в сільські райони Примор'я вже за радянської влади.

Однак нагадаємо, що склад переселенців до Південно-Уссурійського краю свідчить про значну строкатість їхніх регіональних і етноісторичних коренів. У Примор'ї, за умов, коли в одному селі оселялися не лише представники різних, хоча й спільних за своїм генетичним корінням східнослов'янських етносів, але і їхніх історико-етнографічних та регіональних груп, порівняно швидко відбувалося змішування росіян, українців і білорусів. Територіальні, шлюбні й виробничі контакти, соціально-економічні та культурні умови розвитку краю, його інтенсивна урбанізація, політика царського уряду, що не розвивала національну культуру й мову неросійських народів та низка інших причин зумовили втрачання багатьма нащадками першопоселенців-українців своєї рідної мови та багатьох елементів традиційної культури.

Розглянемо деякі елементи цих процесів, проаналізувавши демографічну ситуацію в окресленому регіоні Росії.

Розвиток сім'ї та сімейно-шлюбних стосунків селян-українців південної частини Далекго Сходу в дореволюційний період безпосередньо був пов'язаний з особливостями формування населення регіону, його етнічним і регіональним складом, соціально-економічним станом, соціально-демографічною структурою. На структурі селянської сім'ї в другій половині XIX – на початку XX ст. позначилися соціально-економічні й демографічні умови регіону. Це виявлялося як у формуванні молоді сім'ї, віці тих, що брали шлюб, так і в розвитку вже сформованої сім'ї, її кількості, складі, співвідношенні великих і малих розділених сімей. Одним з негативних факторів, що впливали на селянську сім'ю в зазначеному регіоні, був дефіцит жінок серед усіх прошарків суспільства. Особливо це позначалося на селянстві, оскільки їхні господарства завжди базувалися на статеві-віковому розподілі праці.

Бракувало жінок і через декілька десятиліть після початку освоєння Далекосхідного регіону. Так, за даними Ф. Ф. Буссе, який завідував переселенням до Південно-Уссурійського краю, серед переселених суди в 1883–1892 роках 16 749 осіб чоловіки становили 53,63 %, жінки – 46,3 %. На 100 чоловіків припадало 90 жінок, тобто на 12 % менше від середнього показника по всій Росії²⁷. Це пояснюється тим, що більшість сімей зважувалися на переселення, зазвичай, тоді, коли в них переважали чоловіки. Сини не лише забезпечували господарство робочою силою, але й були більше до нього прив'язані, аніж дочки, які, взявши шлюб, залишали родину. До того ж спе-

цифічні природні умови Далекого Сходу (розорювання цілинних земель, необхідність корчування тайги) вимагали чоловічої праці. Уряд спочатку також вважав, що з метою посиленого розвитку хліборобства на далекосхідних землях сюди варто переселяти сім'ї переважно з дорослим чоловічим населенням. Ці фактори визначали перевагу чоловіків серед сільського населення краю. За даними Першого загального перепису населення Російської імперії, на 1 січня 1897 року з 55 875 селян найчисельнішої в регіоні Південно-Уссурійської округи жінки становили 34 % (19 339 осіб)²⁸.

Нерідко переселенці сватали дітей під час морської подорожі на шляху з Одеси до Владивостока, а з прибуттям туди одразу їх одружували. Особливо це було характерно для переселенських казеннокоштных партій 1883 й 1884 років. Але вже переселенці 1885 року прагнули видавати дівчат заміж не за чоловіків своєї партії, а за попередніх переселенців, селян-старожилів. Селяни наступних переселенських партій вже знали про брак жінок на Далекому Сході. Відомо їм було й те, що селяни-старожили прагнули одружувати своїх синів і були щедрі на подарунки та суттєву матеріальну допомогу батькам нареченої. Були випадки, коли селяни-старожили надавали своїй новій рідні – новоприбулим переселенцям – допомогу не лише у формі поради, пов'язаних з господарством, і пояснень місцевих природних умов, але й матеріально. За угодою між батьками нареченої міг повернути майбутньому тестю витрати на переїзд нареченої з Одеси до Владивостока й дарував хату, худобу, виорану землю, нові посіви, а інколи й гроші.

Диспропорція в статевому складі населення швидко далася взнаки. Щоб заохотити притік жінок, було вирішено оплачувати сім'ї за рахунок казни переїзд кожної жінки пропорційно до кількості представників чоловічої статі в родині. Так, у квітні 1896 року з Одеси до Владивостока на пароплаві «Кострома», який переправляв переважно переселенців-чоловіків, було відправлено за державний рахунок шістдесят дві жінки, за проїзд яких держава сплатила 5175 руб, у травні того самого року на пароплаві «Володимир» відбули до Владивостока сорок чернігівських жінок (за проїзд сплачено 3420 руб.); у липні на пароплаві «Новгород» – дев'яносто три жінки з-поміж полтавських і київських переселенців було відправлено також за казенний кошт. За рахунок казни відправлялися жінки майже з кожної партією морських переселенців і в 1897–1898 роках²⁹.

Дефіцит жінок у Далекосхідному регіоні визначав і демографічну поведінку чоловіків – вони брали за дружин не лише дівчат віком п'ятнадцяти-шістнадцяти років і старших, але й усіх вдів та одначок з дітьми, навіть тих, яким було за п'ятдесят. Брак наречених призводив до того, що селяни прагнули оженити своїх синів якнайраніше. Інакше шанси на створення власної сім'ї та господарства в них знижувалися.

Навіть селяни-старожили готові були викласти чимало коштів за можливість оженитися. У кінці XIX ст. в

селах біля оз. Ханка в Південно-Уссурійському краї за наречену її батькам віддавали 100 руб. Однак не усіх селян приваблював матеріальний зиск. Деякі з них, наприклад, Прокіп Легкий, який прибув у 90-х роках XIX ст. з Тарашанського повіту Київської губернії до села Нова Дівиця біля оз. Ханка, робили інакше. Прокіп не став брати гроші за своїх дочок-наречених, а висунув женихам такі умови: «Мої дочки – не товар, а якщо хочете допомогти мені як майбутньому тестю закріпитися на землі, то повиорюйте й засійте кожен по одній десятині землі. І я подивлюся: які з вас будуть господарі». Парубки з радістю погодилися, тому що ця робота коштувала всього декілька рублів.

Брак дівчат-наречених відчувався протягом усього дореволюційного періоду. З відкриттям Китайсько-Східної залізниці та зі встановленням на початку XX ст. регулярного залізничного сполучення між Далеким Сходом і центром Росії дехто з молодих чоловіків Південно-Уссурійського краю, для яких не вистачало наречених у Примор'ї, їздив одружуватися в Україну. Син уже згаданого Прокопа Легкого, Селивон, разом із двома іншими хлопцями з Нової Дівиці, 1906 року вирушив із цією метою до Київщини в те село, звідки в кінці XIX ст. переселився з батьками до Південно-Уссурійського краю. Парубки збиралися не лише оженитися, але й привезти з України наречених «на замовлення», тобто наречених для хлопців зі свого та навколишніх сіл. Гроші на сватання таких наречених і їхній проїзд з України давали батьки тих, хто хотів оженитися. Чимало плакали в Україні, коли виряджали молодих дівчат на далекий «Зелений Клин» (так називали південну частину Далекого Сходу українці), і скільки радості було в Примор'ї. Від'їжджали парубки за нареченими пізньої осені, після жнив, а поверталися з молодими дружинами та нареченими для друзів весною. Зустрічати їх виїжджало все село.

Таким чином, непроста ситуація з дівчатами-нареченими в нових освоєних районах на сході країни значно впливала на умови створення селянських сімей і формування демографічного потенціалу. Неабияке значення в цих процесах мала й демографічна поведінка, яка передбачала також ставлення селянства до шлюбу й до відтворення населення. Традиційні норми такої поведінки завжди були узгоджені з умовами селянського життя й становили невід'ємну частину ціннісних орієнтацій, що регламентували всі аспекти поведінки російського селянина та представників інших прошарків. Менталітет далекосхідного селянина в питаннях шлюбу та сім'ї майже не відрізнявся від менталітету російського сільського мешканця. Він формувався впродовж століть і з'явився на Далекому Сході разом з іншими традиціями селянського життя, пов'язаними з господарським устроєм, сімейним побутом, матеріальною та духовною культурою.

Шлюбна та репродуктивна поведінка східнослов'янського селянина у XIX – на початку XX ст. визначалася його поглядами на шлюб, сім'ю та дітей³⁰. Ці погляди відображали не лише етичні норми й норми звичаєвого права, але й низку соціально-економічних

факторів, серед яких найважливішими були такі: неможливість існування селянського господарства поза родиною; висока дитяча смертність; незабезпечування общиною та державою батьків у старості; релігійний характер норм селянської поведінки та ін.

Якщо підсумувати погляди східнослов'янських селян-переселенців на Далекий Схід, то в найзагальнішому вигляді можна відзначити таке: *шлюб і шлюбні діти – свята справа. Православна людина повинна мати і сім'ю, і дітей. Холостяцтво є аморальним. У будь-який спосіб перешкоджати зачаттю й народженню дітей – великий гріх, бо діти – Божа благодать. Їх має народжуватися стільки, скільки Бог дав («Бог дав, Бог взяв»).* Розривання шлюбу неможливе, але у випадку смерті чоловіка чи дружини, якщо важко господарювати й піднімати дітей, другий шлюб є бажаним і корисним. До третього шлюбу ставилися упереджено. У цілому ці погляди формували соціально-психологічну модель демографічної поведінки селянства, яка передбачала такі основні складові, як шлюб, розлучення, вдівство, повторні шлюби, народжуваність та ін.

Шлюб, згідно з розумінням селянина, – головна умова порядності людини, його матеріального добробуту й суспільного визнання. Неодружений селянин, зазвичай, не міг отримати земельного наділу. Молода селянка, за ustalеними традиціями і своїм світовідчуттям, також не увяляла себе поза власною родиною і завжди надавала перевагу заміжжю, а не дівочтву. Не менш важливим було й те, що селянське господарство могло нормально функціонувати лише за наявності в ньому жіночих і чоловічих рук, оскільки воно ґрунтувалося, про що вже йшлося, на статеві-віковому розподілі праці.

Негативне ставлення селян до холостяцького життя зумовило й високі показники одруженості в російських, у тому числі далекосхідних, селах. За традицією, брали шлюб у досить ранньому віці: дівчина у п'ятнадцять-шістнадцять і хлопець у вісімнадцять років. Причиною прагнення оженити парубка (щойно він досяг повноліття) було бажання його батьків мати в сім'ї додаткові робочі руки невістки. У родині нареченої, де також цінували робочу силу, економічні інтереси посилювалися іншими: острахом, що наречена «у дівках засидиться», а найбільше побоювалися, «що дівка до шлюбу згрішить». Це не лише збезчестить сім'ю, але й створить ситуацію неможливості її шлюбу у своєму етнічному та конфесійному середовищі. У деяких районах Далекого Сходу така дівчина могла створити сім'ю лише з китайцем. Але головне, ранні шлюби майже скрізь у Росії були поширені здавна, вони були елементом звичаєвого сімейного права. Найбільш ранніми вони були в сільськогосподарських губерніях і найбільш пізніми – у промислових.

У далекосхідних селянок майже не було обмежень щодо кількості дітей у родині, більшість із них не робили абортів та не використовували протизаплідних засобів. Народжували переважно від п'яти до п'ятнадцяти дітей з інтервалами між пологами 2,5 роки. Цей про-

міжок був пов'язаний зі звичаєм годувати дитину материнським молоком упродовж «двох великих постів», а іноді протягом усього періоду лактації.

Необхідність у великій народжуваності була зумовлена як економічними, так і соціальними інтересами. По-перше, існувала висока дитяча смертність. По-друге, діти в селянській сім'ї – це необхідність, бо подорослішавши, сини ставали міцною опорою в сім'ї не лише як працівники, але і як особи, що мають право одержання наділу землі. Діти починали рано допомагати по господарству: у полі – із семи-восьми років, а доглядали дітей, випасали худобу та птицю іще молодші. «Роботні діти – батькові хліби», – казали селяни. Натомість бездітних батьків у глибокій старості очікували злидні. За етичними й правовими нормами, що діяли в общині, син мав утримувати старих батьків, а дочка – доглядати й допомагати матеріально. За відсутності дітей усиновлювали чужих, а якщо були лише дочки, брали до родини зятів («приймаків»). Усиновлення відбувалося обов'язково на вимогу сільської громади: прийнятих дітей вважали рідними. Інакше було з позашлюбними дітьми. Ті діти, що народилися у вдови або дівиці й не були узаконеними в наступному шлюбі, вважалися незаконнонародженими. Жінку, що народила поза шлюбом, суворо осуджувала як своя сім'я, так і община. Нерідко така жінка мусила йти геть із села. Тяжкою була й доля незаконнонароджених дітей. З них наслідки й кривдили не лише родичі, але й односельці, особливо однолітки. За такого ставлення до незаконнонароджених у Європейській частині Росії їх було не більше 3 %, а в сільській місцевості ще менше.

Аналогічна ситуація була й на Далекому Сході, але тут на перших етапах заселення краю незаконнонароджених дітей було більше, ніж у Росії. Так, 1873 року в Приморській області нараховувалося 9,17 % незаконнонароджених дітей. На півдні Далекого Сходу частка таких дітей була вищою в промислових та північних районах, де було більше поселенців, і знижувалася в сільськогосподарських. У Приморській області в 1895–1897 роках частка позашлюбних дітей коливалася в таких межах: у Південно-Уссурійському краї від 0,47 % до 1,4 %, у Хабаровському – від 4,16 % до 5,55 %³¹.

Таким чином, демографічна поведінка східнослов'янського, у тому числі й українського, селянства Далекого Сходу загалом не відрізнялася від аналогічної поведінки в Європейській Росії, хоча й мала низку особливостей.

У цілому специфічні умови життя, відірваність від рідної місцевості, відмінне від попереднього національне, регіональне і, частково, конфесійне оточення, своєрідна етнодемографічна історія та низка інших причин здійснили значний вплив на всю культуру українських переселенців Далекого Сходу, їх побут, самосвідомість, традиції і визначили шляхи розвитку етнокультурних процесів сучасного періоду.

Примітки

¹Рыбаковский Л. Л. Население Дальнего Востока за 150 лет. – М., 1990. – С. 46–47; Осипов Ю. Н. Переселение крестьян в Приморье в 1861–1917 гг. // Исторический опыт освоения восточных районов России: Тез. докл. и сообщ. междунар. науч. конф. – Владивосток, 1993. – Кн. 3. – С. 180–182.

²Осипов Ю. Н., Сергеев О. И. Сельскохозяйственное освоение Приамурья и Приморья во второй половине XIX в. // Хозяйственное освоение русского Дальнего Востока в эпоху капитализма. – Владивосток, 1989. – С. 68.

³Кабузан В. М. Дальневосточный край в XVII – начале XX вв. (1640–1917). Ист.-демогр. очерк. – М., 1985. – С. 63, 64.

⁴Крестьянство Дальнего Востока СССР XIX–XX вв. – Владивосток, 1991. – С. 32.

⁵РГИА, ф. 391, оп. 5, д. 562, л. 277; Шперк Ф. Россия Дальнего Востока // Зап. ИРГО. – СПб., 1885. – Т. 14. – С. 495.

⁶Буссе Ф. Ф. Переселение крестьян морем в Южно-Уссурийский край в 1883–1893 гг. – СПб., 1896. – С. 25.

⁷Брусникин Е. М. Переселенческая политика царизма в конце XIX века // Вопросы истории. – 1965. – № 4. – С. 28.

⁸Сборник главнейших официальных документов по управлению Восточной Сибирью. – Иркутск, 1883. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 134–138.

⁹Унтербергер П. Ф. Приморская область. 1856–1896 гг. – СПб., 1900. – С. 75, 76.

¹⁰Аргудяева Ю. В. Крестьянская семья у восточных славян на юге Дальнего Востока России (50-е годы XIX в. – начало XX в.). – М., 1997. – С. 24.

¹¹Кабузан В. М. Дальневосточный край в XVII – начале XX вв. – С. 97.

¹²РГИА, ф. 391, оп. 5, д. 562, л. 277, 317.

¹³История Дальнего Востока СССР в эпоху феодализма и капитализма (XVII в. – февраль 1917 г.). – М., 1991. – С. 239.

¹⁴Обзор земледельческой колонизации Амурской области. – Благовещенск, 1913. – С. 126.

¹⁵Крестьянство Дальнего Востока СССР XIX–XX вв. – С. 77, 78.

¹⁶Там само. – С. 86.

¹⁷Там само. – С. 36.

¹⁸Аргудяева Ю. В. Крестьянская семья у восточных славян... – С. 28.

¹⁹Крестьянство Дальнего Востока СССР XIX–XX вв. – Владивосток, 1991. – С. 37.

²⁰Аргудяева Ю. В. Крестьянская семья у восточных славян... – С. 29.

²¹Аргудяева Ю. В. Крестьянская семья украинцев в Приморье (80-е годы XIX в. – начало XX в.). – М., 1993. – С. 32, 33; Аргудяева Ю. В. Крестьянская семья у восточных славян... – С. 34, 35.

²²Описание Черниговской губернии.

Сост. А. А. Русовым. – Чернигов, 1898. – Т. 2. – С. 1.

²³Любавский М. Областное и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. – М., 1892. – С. 289, 290.

²⁴У дужках наведено дати утворення селищ.

²⁵Детальніше про етнічну історію українців Примор'я див.: Аргудяева Ю. В. Крестьянская семья украинцев в Приморье... – С. 16–49.

²⁶Аргудяева Ю. В. Путешествующие топонимы // Филология народов Дальнего Востока (Ономастика). – Владивосток, 1977. – С. 37–44.

²⁷Буссе Ф. Ф. Переселение крестьян морем... – С. 31.

²⁸Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. – СПб., 1899. – Т. 76. – Приморская область. Тетрадь 1. – С. 40–42.

²⁹РГИА ДВ, ф. 702, оп. 5, д. 526, л. 134, 137, 139, 191, 194, 203, 231, 233, 237, 249.

³⁰Миронов Б. Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. // Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. – М, 1977. – С. 83.

³¹Аргудяева Ю. В. Крестьянская семья у восточных славян... – С. 140.

Переклад Наталії Гаврилюк